

Małgorzata Dągiel

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
mdag@uwm.edu.pl

Małgorzata Kowalik-Olubińska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
malgorzata.olubinska@uwm.edu.pl

***Growing up online, czyli wiedzieć i działać
w świetle internetowych poradników nie tylko dla nauczycieli***

To połączenie braku kontroli nad aktywnością dzieci w Sieci z przejawianymi wyobrażeniami na temat Internetu tworzy realny problem: jak pomóc najmłodszemu odnaleźć się w cyfrowym świecie?
(*Wychowanie do życia w cyfrowym świecie*)

Summary

Growing up online, or to know and to act in light of the Internet guides not only for teachers

The aim of the article is to compare selected Internet guides for teachers and parents. The results of a comparative analysis made by the authors are as follows: institutional senders prevail in terms of a category of a guide's sender; the creation of a reality shared by its sender and receiver takes place in the guides; the language of the guides is used mainly in the informative and persuasive functions; there is a clear tendency to exaggerate threats posed by the participation in the digital world at the cost of recognizing opportunities for development. The authors of the article conclude with the statement that the discourse of the analysed guides supports traditional approach to perceiving and upbringing of children and young people.

Słowa kluczowe: młodzi użytkownicy TIK, poradniki online, zagrożenia w Sieci, bezpieczeństwo

Keywords: young ICT users, online guides, threats in the Internet, safety

Wprowadzenie

Problematyka obecności dzieci i młodzieży w Sieci, w tym bezpiecznego uczestnictwa, jest aktualna i niezwykle ważna z punktu widzenia pomyślnego rozwoju młodych ludzi (por. Brown, Jackson, Cassidy 2006; Furmanek 2014; Grabowska 2010; Lipińska 2008; Prensky 2001; Third et al. 2014). Zgromadzone dotychczas dane pokazują bowiem, że

wiek użytkowników Internetu systematycznie się obniża, zwiększa się jednocześnie intensywność korzystania z nowoczesnych technologii informacyjnych i komunikacyjnych. Oznacza to, że znaczną część swojego codziennego życia młodzi ludzie wiodą w świecie online. Zjawisko to trafnie oddaje użyty w tytule artykułu zwrot *growing up online*. Internet to medium otwarte, egalitarne, nie jest zarezerwowane dla określonej grupy wiekowej. W kulturze postmodernistycznej media stają się głównym źródłem życiowych doświadczeń jednostki (por. Kozak 2014: 197). Zdając sobie sprawę z rozwojowego potencjału cyfrowego świata, dokonujemy wyboru i w niniejszym artykule naszą uwagę ogniskujemy na problematyce zapewnienia młodym ludziom bezpieczeństwa. Celem artykułu jest przedstawienie wyników analizy wybranych poradników online, dedykowanych nauczycielom i rodzicom młodych użytkowników TIK. Rozpoczynamy od ukazania problematyki dorastania młodych ludzi w Sieci w kontekście globalnym, odwołując się do Raportu UNICEF *Perils and Possibilities: Growing up online*, który stał się dla nas inspiracją do podjęcia namysłu nad uczestnikami TIK w polskiej rzeczywistości. Dalej dokonujemy, w kontekście polskich badań, analizy wybranych, dostępnych w Internecie, polskojęzycznych poradników, zawierających propozycje działań z zakresu profilaktyki i interwencji wobec zagrożeń bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w cyberprzestrzeni.

Dorastanie w Internecie – kontekst globalny

Rozważania dotyczące globalnego kontekstu problematyki dorastania w Sieci koncentrujemy głównie wokół wspomnianego wyżej Raportu UNICEF oraz wynikających z niego kierunków przeciwdziałania przemocy seksualnej wobec dzieci i młodzieży. Dane zawarte w Raporcie pochodzą z badań sondażowych przeprowadzonych w 2016 roku, którymi objęto ponad 10 000 respondentów w 25 krajach. Większość badanych (około 80%) zgadza się ze stwierdzeniem, iż dzieci i młodzież stanowią obiekt różnych form przemocy seksualnej online. Blisko 60% respondentów wskazuje jednocześnie na przypadki podejmowania ryzykownych zachowań przez znanych im nastolatków. Świadomość istnienia zagrożeń w Sieci nie chroni młodych ludzi przed podejmowaniem tego typu zachowań. Ponad 40% badanych rozpoczęło korzystanie z Internetu przed 13. rokiem życia. Prawie wszystkie badane nastolatki (90%) deklarują, iż wiedzą, w jaki sposób mogą uniknąć niebezpiecznych/ryzykownych sytuacji w Internecie. Wydaje się, że przekonanie młodych ludzi o posiadaniu wystarczającego zasobu wiedzy i umiejętności w zakresie bezpiecznego użytkowania Sieci czyni ich bardziej podatnymi na obecne w niej rzeczywiste zagrożenia, co ilustrują historie młodych ludzi zawarte zarówno w sygnalizowanym wyżej raporcie, jak również w takich dokumentach, jak *Global Threat Assessment 2018. Working together to end the sexual exploitation of children online* oraz *End Violence Against Children. The Global Partnership, Strategy 2016–2020*. Analiza tych dokumentów uprawnia do postawienia tezy, iż działać należy **wielokierunkowo, wielopłaszczyznowo, wielopodmiotowo**.

Wielokierunkowość oznacza podejmowanie inicjatyw zmierzających zarówno do poszukiwania skutecznych sposobów przeciwdziałania powstawaniu sytuacji zagrażają-

cych bezpieczeństwu dzieci i młodzieży, jak i do interwencji w przypadkach ujawnienia aktów przemocy wobec nich. Przedsięwzięcia o charakterze interwencyjnym powiązane są ściśle z uruchamianiem systemu wsparcia dla ofiar przemocy, zapewnienie dostępu do różnych form pomocy prawnej, medycznej, socjalnej, pedagogicznej i psychologicznej. **Wielopłaszczyznowość** wiąże się z podejmowaniem zróżnicowanych działań przez rządy państw, instytucje wymiaru sprawiedliwości, instytucje edukacyjne i opieki społecznej, sektor zajmujący się rozwojem TIK. **Wielopodmiotowość** oznacza angażowanie wielu osób w działania na rzecz bezpieczeństwa w Sieci, czyli polityków, prawników, sędziów i prokuratorów specjalnie przygotowanych do zwalczania przemocy wobec dzieci, a także rodziców, opiekunów, nauczycieli, pedagogów, psychologów i pracowników socjalnych. Dąży się przy tym do poznania przez dorosłych poglądów dzieci i młodzieży na temat użytkowania TIK, co uznaje się za kluczowy element w procesie budowania programów przeciwdziałających przemocy. Coraz bardziej realny staje się współdziałanie dzieci i młodzieży w tworzeniu polityki i praktyki przeciwdziałania i zwalczania przemocy wobec nich.

***Wiedzieć i działać* – kontekst polski – analiza zawartości poradników**

Interesujące wydaje się sprawdzenie, w jaki sposób ujmowane są powyższe zagadnienia na gruncie polskim, to jest jak przedstawiają się wyniki badań, które legitymizują proponowane działania. Polskie badania nad interesującą nas problematyką dotyczą m.in. takich kwestii, jak stan świadomości niebezpieczeństw, rodzaje zagrożeń, na jakie narażeni są młodzi użytkownicy TIK, kontrola rodzicielska, poziom wiedzy i umiejętności młodych, cyberprzemoc, poczucie zagrożenia cyberprzemocą (por. Lange, Osiecki 2014; Nowakowska, Przewłocka 2015; Feliksiak 2015; Wójcik, Makaruk 2014). Do ważkich społecznie zagadnień należy porównanie wiedzy młodych użytkowników Internetu z ich przekonaniami na temat bezpieczeństwa. Badania ujawniają, że młodzi są przekonani o własnej kompetencji w zakresie przeciwstawiania się zagrożeniom w Internecie. Jednocześnie stwierdza się istotne braki w wiedzy dotyczącej zasad poufności serwisów pocztowych i praw autorskich w serwisach społecznościowych. W wypowiedziach badanych ujawnia się powszechność zjawiska cyberprzemocy, dokonywanej za pomocą portali społecznościowych, głównie Facebooka, jak włamania na konta, umieszczanie kompromitujących zdjęć oraz obraźliwych wpisów o podtekście seksualnym (Nowakowska, Przewłocka 2015: 43, 44).

Podjęta refleksja nad wynikami badań pozwala pytać o to, jak *działać* na rzecz bezpieczeństwa dzieci. Wśród wielu dostępnych w Sieci narzędzi edukacyjnych wymienia się poradniki, zwane także przewodnikami. Poradniki online są ogólnodostępne, w założeniu są literaturą praktyczną, stosowaną. Zadaniem tego typu tekstów jest zapewnienie (za pośrednictwem dorosłych) młodym użytkownikom TIK bezpieczeństwa, w świetle narastających w cyberprzestrzeni zagrożeń. Naszym celem jest porównanie wybranych poradników w wersji online, przeznaczonych dla rodziców i nauczycieli, w kontekście *wiedzieć i działać*. Interesuje nas (pozorna) *oczywistość* i *naturalność* poradników, tek-

stów pisanych w języku – narzędziu komunikacji i czynnikiem konstytuującym rzeczywistość, oddziałującym na myślenie i działania ludzi. Nawiązujemy do szeroko zaświadczanego w literaturze podejścia zwanego analizą dyskursu (por. van Dijk 2001; Duszak 1998), bliskie jest nam rozumienie dyskursu jako zdarzenia komunikacyjnego, w którym ludzie używają języka, aby przekazać swoje idee i przekonania. „Nieustanne ścieranie się różnych dyskursów wpływa na kształt życia społecznego i po prostu na fizyczne warunki życia człowieka – dlatego tak istotne jest ich ujawnianie, badanie i opis” (Lisowska-Magdziarz 2006a). Materiał badawczy składa się z ośmiu poradników w wersji cyfrowej, powstałych od 2013 roku, na wybór wpłynęła aktualność materiału i wysokie pozycjonowanie wskazanych dokumentów w Internecie:

- *10 porad dla rodziców dotyczących bezpiecznego korzystania z Internetu przez dzieci,*
- *Bezpiecznie Tu i Tam Materiały edukacyjne Orange Polska dotyczące bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w Internecie,*
- *Bezpieczeństwo dzieci online. Kompendium dla rodziców i profesjonalistów,*
- *Jak postępować w przypadku (cyber) przemocy? Systemowa interwencja i profilaktyka w szkole,*
- *Jak bezpiecznie zwiedzać cyfrowy świat,*
- *Jak reagować na cyberprzemoc. Poradnik dla szkół,*
- *Jak zapewnić dzieciom bezpieczeństwo w Internecie? Poradnik dla rodziców opracowany w ramach projektu Cyfrowobezpieczeni.pl,*
- *Wychowanie do życia w cyfrowym świecie. Przewodnik dla nauczycieli i nie tylko.*

Zebrany materiał jest wystarczający, aby podjąć próbę odpowiedzi na pytanie badawcze, czemu służy dyskurs w ww. poradnikach i przy pomocy jakich środków ten cel jest osiągany. W analizie, nawiązującej do modelu dyskursywnego, uwzględniamy wzajemnie przenikające się, ale względnie rozdzielne wymiary przestrzeni dyskursywnej: gatunek, wewnętrzną strukturę, relacje nadawczo-odbiorcze, środki językowe i ich funkcje. W przyjętych wymiarach analizy nawiązujemy do propozycji M. Lisowskiej-Magdziarz (2006, 2006a).

Poradniki, różne pod względem objętości – od jednej strony *10 porad dla rodziców...* po liczące 146 stron *Bezpieczeństwo dzieci online*, mają wspólne dwa główne wątki tematyczne: poszerzenie wiedzy potencjalnych odbiorców oraz zachętę do podejmowania działań, realizacje wątków są odmienne. Wiedza, w postaci używania i wyjaśniania specjalistycznej terminologii oraz/lub przytoczenia wyników badań, służy jako wprowadzenie do proponowanych opiekunom działań na rzecz młodych. W innym podejściu są jedynie spójne, jednoznaczne wyjaśnienia i zalecenia, np. w typowej, liniowej, powtarzalnej strukturze po charakterystyce zagrożenia następują odpowiedzi na pytania „Jak zapobiegać?” i „Jak reagować?” (*Jak zapewnić dzieciom bezpieczeństwo w Internecie?*). To przykład prezentacji typowych problemów skoncentrowanej na „tu i teraz”, bez odniesień do przyszłości. Podobny układ ograniczony jest do części: „Co to jest?”, „Zasady bezpieczeństwa”, „Dowiedz się więcej” (*Bezpiecznie Tu i Tam*). Odmienność graficznego układu

treści, jej rozproszenie, brak liniowej realizacji wątków tematycznych inaczej angażuje uwagę odbiorcy, ale grozi utratą spójności (*Wychowanie do życia w cyfrowym świecie*). Nowością w zawartości poradnika tłumaczonego z niemieckiego jest przedstawienie założeń interwencji systemowej; część „Co robić w nagłym przypadku? 10 podstawowych punktów” jest obudowana licznymi formularzami dokumentującymi incydent przemocowy oraz kwestionariuszami wywiadów ze sprawcą przemocy, ofiarą i świadkiem (*Jak postępować w przypadku (cyber) przemocy?*). Warto podkreślić szersze spojrzenie na kontekst dokonującej się przemocy i proces wspierania ofiary.

W zakresie kategorii nadawcy dostrzegamy przewagę nadawców instytucjonalnych, do których należą: Zespół Ekspertów Naukowej Sieci Komputerowej NASK, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, TNS Polska dla Orange, Platforma edukacyjna dla profesjonalistów na temat ochrony dzieci i młodzieży przed przemocą fundacji Dajemy Dzieciom Siłę, Polskie Centrum Programu Safer Internet. Jest to jednocześnie obraz **uwarygodnienia treści** poprzez autorytet instytucji. Wiarygodność nadawcy jest zestawem cech, na podstawie których odbiorca uznaje nadawcę za źródło informacji warte uwagi, jedną z cech jest „obiektywizm”. Nadawcy wszystkich analizowanych poradników starają się go zachować m.in. przez odwołanie do badań bezpieczeństwa młodych użytkowników Internetu. Wyznacznikiem perspektywy eksperckiej jest także posługiwanie się specjalistyczną terminologią, nasycenie nią tekstów zależy od zakładanego poziomu wiedzy i możliwości percepcyjnych odbiorcy, skutkiem jest dodawanie/pomijanie wyjaśnienia znaczenia terminów.

Kolejna kategoria – nadawcy zbiorowego występuje jedynie w dwóch analizowanych tekstach: *Jak reagować na cyberprzemoc...* oraz *Wychowanie do życia w cyfrowym świecie...* Nie zawsze wskazanie nadawcy jest możliwe w sposób rozstrzygający, mowa tu o kategorii nadawcy niedookreślonego, jak w przypadku autorów i wydawcy niemieckiego obok tłumacza z języka niemieckiego oraz autora polskiej adaptacji poradnika *Jak postępować w przypadku (cyber) przemocy?*. W analizowanych poradnikach zauważalny jest brak autora indywidualnego całości danej publikacji, ujawnieni autorzy występują jedynie jako nadawczy poszczególnych części/rozdziałów.

Dopełnieniem nadawcy jest kategoria **odbiorcy**, której przyglądamy się, nie wdając się w zawiloci teoretycznoliterackie. W założeniu grupą docelową poradników są dorośli opiekunowie dzieci i młodzieży, co potwierdzają tytuły, np. *10 porad dla rodziców...* i/lub podtytuły poradników *Kompendium dla rodziców i profesjonalistów; Poradnik dla szkół; Poradnik dla rodziców...; Przewodnik dla nauczycieli i nie tylko*. Charakter informacyjny publikacji *Wychowanie do życia w cyfrowym świecie* tłumaczy brak we wstępie bezpośredniego zwrotu, przyjętej w naszym kręgu kulturowym w kontakcie oficjalnym formy Pani/Pan/Państwo. Odmiennym wyborem jest stosowana w kontakcie nieoficjalnym forma „my”, np. *Rozmawiajmy o potencjalnych konsekwencjach (...), Podejmujemy interwencję (...), Obserwujemy zachowanie dziecka* – w ten sposób następuje **kreowanie** wspólnej dla odbiorcy i nadawcy rzeczywistości (*Jak zapewnić dzieciom bezpieczeństwo w Internecie?*).

Język w poradnikach użyty został głównie w funkcji informatywnej i perswazyjnej. J. Bralczyk podkreśla, iż zazwyczaj teksty perswazyjne odwołują się do sfery racji, do sfery emocji oraz do sfery norm; autor nazywa ten toczący się we wszystkich sferach proces **grą nadawcy z odbiorcą w racje i emocje** (Bralczyk 2004: 18), poradniki są tego obrazem. Często formą językową tekstów perswazyjnych jest użycie trybu rozkazującego. W ten sposób zbudowano na przykład *10 porad dla rodziców...*, rozpoczynając każdy kolejny punkt rozkaznikiem: *poznaj, naucz, pamiętaj, zgłaszaj, bądź wyrozumiały* itd. Wskazane formy gramatyczne należą do **językowych środków perswazji**, obok stosowania słów istotnych z punktu widzenia odbiorcy, już pobieżny ogląd tytułów zwraca uwagę na *bezpieczeństwo* jako **słowo klucz**.

Warte podkreślenia jest zagadnienie **miejsca młodego użytkownika TIK** w sieci omawianych problemów, dostrzegamy **słabe uwzględnianie jego perspektywy, potrzeb. Sposób traktowania młodego człowieka wynika z tradycyjnego podejścia do dzieci, nacechowanego dyrektywnością i nierównością w relacjach**. Powszechne jest np. w poradnikach propagowanie kontraktu między rodzicem a dzieckiem, dotyczącego używania Internetu, ale liczba zobowiązań jest różna, z ich przewagą po stronie dziecka. **Nie uznaje się młodych ludzi ani za bezpośrednich odbiorców poradników, ani za ich współtwórców**. Taki sposób traktowania młodych użytkowników TIK pozostaje w sprzeczności z ideami nowej socjologii dzieciństwa akcentującej konieczność usłyszenia *głosów dzieci* (por. Corsaro 2011; Kowalik-Olubińska 2015). Dyskurs w analizowanych poradnikach służy jedynie do **wywierania wpływu na opiekunów młodych użytkowników TIK**, a tym samym do konstruowania społecznej akceptacji zastanego porządku

Podsumowanie

Raport UNICEF *Perils and Possibilities: Growing up online* dowodzi konieczności **przeciwdziałania, interwencji, pomocy** jako form stosowanych przez dorosłych na rzecz młodych użytkowników TIK. Wyraźnie akcentuje się potrzebę **współdziałania młodych** w zapewnieniu im bezpieczeństwa w Sieci. Zasygnalizowane wyniki polskich badań korespondują z ustaleniami badawczymi w skali globalnej przede wszystkim w zakresie świadomości zagrożeń, natomiast w niewielkim stopniu zauważa się potrzeby partycypacji dzieci i młodzieży. W podejściu do zagadnień bezpieczeństwa młodych **dominuje tendencja do wyolbrzymiania zagrożeń kosztem dostrzegania szans** rozwojowych, edukacyjnych, kulturowych związanych z uczestnictwem dzieci i młodzieży w świecie online (por. np. Andrzejewska 2014; Kozak 2014). **Większość analizowanych poradników wpisuje się w tę tendencję**. Problemy etyczne w świecie cyfrowym „generalnie wykazują podobieństwo do odpowiednich problemów występujących poza cyberprzestrzenią” (Bober 2008: 177), różny jest poziom refleksyjności ujawniony w analizowanych materiałach, m.in. w nawiązaniu do etyki (por. Dąbrowska i in.) i odpowiedzialności. Zainteresowanie etyką jest szczególnie widoczne w poradniku *Bezpieczeństwo dzieci online...*, czego brak w pozostałych analizowanych tekstach.

W tekstach adresowanych do opiekunów potrzebne jest niewątpliwie całościowe spojrzenie na sytuację (rodzinną, szkolną) młodego człowieka i szerszy kontekst zagrożeń i/lub działań przemocowych – online i offline. Z tego punktu widzenia za szczególnie ważne dla pomyślnego rozwoju młodych należy uznać *model uważnego rodzicielstwa*, oparty na budowaniu pogłębionych relacji z dzieckiem (por. Dziemidowicz, Wojtasik 2018). W analizowanych poradnikach należy podkreślić nieliczne hasła i uwagi, które mogą stanowić podstawę do pobudzania refleksji nad **wzrastaniem w Internecie** w miejsce rozwijania jedynie kompetencji technicznych i straszenia zagrożeniami (aspekt pozytywny w miejsce negatywnego), co J. Pyżalski określa rezygnowaniem z paradygmatu zagrożeń na rzecz paradygmatu szans (Pyżalski 2013: 107).

Literatura

- Andrzejewska A. (2014), *Dzieci i młodzież w sieci zagrożeń realnych i wirtualnych. Aspekty teoretyczne i empiryczne*. Warszawa, Difin.
- Bober W.J. (2008), *Powinność w świecie cyfrowym. Etyka komputerowa w świetle współczesnej filozofii moralnej*. Warszawa, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Bralczyk J. (2004), *Język na sprzedaż*. Gdańsk, GWP.
- Brown K., Jackson M., and Cassidy W. (2006), *Cyber-bullying: Developing policy to direct responses that are equitable and effective in addressing this special form of bullying*. "Canadian Journal of Educational Administration and Policy", 57.
- Corsaro W.A. (2011), *The Sociology of Childhood*. Thousand Oaks, Pine Forge Press, an Imprint of SAGE Publication, Inc.
- Dijk T.A. van (2001), *Dyskurs jako struktura i proces*. Warszawa, PWN.
- Duszak A. (1998), *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa, PWN.
- Dziemidowicz E., Wojtasik Ł. (2018), *Uważne rodzicielstwo a problem uwodzenia dzieci w Internecie*. „Psychologia w Praktyce”, 2.
- Furmanek W. (2014), *Zagrożenia wynikające z rozwoju technologii informacyjnych*. „Dydaktyka Informatyki”, 9.
- Grabowska A. (2005), *Uwodzenie, cyberprzemoc oraz pornografia – wiktyimizacją dziecka w wirtualnym świecie*. „Forum Oświatowe”, 1 (42).
- Kowalik-Olubińska M. (2015), *Listening to children's voices, or on the paradigm shift in childhood studies*. In: H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski (eds.), *The Educational and Social World of a Child Discourses of Communication, Subjectivity and Cyborgization*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kozak S. (2014), *Patologia cyfrowego dzieciństwa i młodości. Przyczyny, skutki, zapobieganie w rodzinach i szkołach*. Warszawa, Difin.
- Lipińska J. (2008), *Internet i młode pokolenie. Przeciwdziałanie potencjalnym zagrożeniom*. W: M. Kowalski (red.), *Internet. Między edukacją, bezpieczeństwem a zdrowiem*. Tychy, Maternus Media.
- Lisowska-Magdziarz (2006), *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*. Kraków, Wydawnictwo UJ.
- Pyżalski J. (2013), *Rodzina i szkoła a przeciwdziałanie zaangażowaniu młodych ludzi w ryzykowne zachowania online*. „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka”, vol. 12, 1.

Third A., Bellerose D., Dawkins U., Keltie E., Pihl K. (2014), *Children's Rights in the Digital Age: A Download from Children Around the World*. Melbourne, Young and Well Cooperative Research Centre.

Netografia

Bezpiecznie Tu i Tam Materiały edukacyjne Orange Polska dotyczące bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w Internecie https://fundacja.orange.pl/files/user_files/user_upload/materialy_edu_dla_nauczycieli/Broszury_educacyjne_Bezpiecznie_Tu_i_Tam/Broszury_educacyjne_Bezpiecznie_Tu_i_Tam.pdf

Bezpieczeństwo dzieci online. Kompendium dla rodziców i profesjonalistów. Warszawa 2014, Polskie Centrum Programu Safer Internet http://www.saferinternet.pl/images/artykuly/projekty-edukacyjne/Kompendium_www.pdf

End Violence Against Children. The Global Partnership, Strategy 2016–2020. <http://www.end-violence.org/take-action/strategy>

Jak postępować w przypadku (cyber) przemocy? Systemowa interwencja i profilaktyka w szkole <http://www.saferinternet.pl/pliki/publikacje/Jak%20post%C4%99powa%C4%87%20w%20cyberprzemocy.pdf>

Jak reagować na cyberprzemoc. Poradnik dla szkół https://www.edukacja.fdds.pl/cb0428e3-c0d8-47cb-8508-1b865100a1f9/Extras/ksiazka-jak_reagowac_na_cyberprzemoc-FDDS-12042017.pdf

Jak zapewnić dzieciom bezpieczeństwo w Internecie? Poradnik dla rodziców opracowany w ramach projektu Cyfrowobezpieczni.pl <https://akademia.nask.pl/pliki/2-jak-zapewnic-dzieciom-bezpieczenstwo-w-internecie-poradnik-dla-rodzicow.pdf>

Lange R., Osiecki J. (oprac.) (2014), *Nastolatki wobec Internetu*. Ogólnopolskie badanie realizowane na zlecenie Rzecznika Praw Dziecka i NASK przez Pedagogium WSNS, w okresie maj – czerwiec 2014 r., Warszawa http://brpd.gov.pl/sites/default/files/raport_z_badania_nastolatki_wobec_internetu_-_po_poprawkach_edytorskich.pdf

Lisowska-Magdżiarz M. (2006a), *Dyskurs – semiotyka – wspólnota interpretacyjna. W stronę modelu zintegrowanego instrumentarium badań nad zawartością mediów (zaproszenie do dyskusji)*. „Global Media Journal-Polish Edition”, 1.

<http://www.globalmediajournal.collegium.edu.pl/artykuly/wiosna%202006/Lisowska-Magdżiarz-Zawartosc-dyskurs-semiotyka.pdf>

Nowakowska A., Przewłocka J. (2015), *Szkola oczami uczniów: relacje z nauczycielami i kolegami oraz przemoc szkolna. Raport z badania jakościowego*. Warszawa, IBE <http://produkty.ibe.edu.pl/docs/inne/ibe-analazy-07-2015-raport-szkola-oczami-uczniow.pdf>

Prensky M. (2001), *Digital Natives, Digital Immigrants Part I*. “On the Horizon”, 9 (5), <https://doi.org/10.1108/10748120110424816>

UNICEF (2016), *Perils and Possibilities: Growing up online*. http://www.unicef.org/endviolence/endviolenceonline/files/UNICEF_Growing-up-online.pdf

We Protect Global Alliance (2018), *Global Threat Assessment 2018. Working together to end the sexual exploitation of children online*. https://static1.squarespace.com/static/5630f48de4b00a75476ecf0a/t/5a85ad65c8302506ea23ed78/1518710119375/6.4159_WeProtect+GA+report+%281%29.pdf

Wojtasik Ł. (red) [2017], *Jak reagować na cyberprzemoc. Poradnik dla szkół*. https://www.edukacja.fdds.pl/cb0428e3-c0d8-47cb-8508-1b865100a1f9/Extras/ksiazka-jak_reagowac_na_cyberprzemoc-FDDS-12042017.pdf

Wychowanie do życia w cyfrowym świecie. Przewodnik dla nauczycieli i nie tylko (2016). Oprac. A. Obem i in., Fundacja Panoptykon https://panoptykon.org/sites/default/files/publikacje/podr-online-dwiestrony_0.pdf

10 porad dla rodziców dotyczących bezpiecznego korzystania z Internetu przez dzieci. Platforma edukacyjna dla profesjonalistów na temat ochrony dzieci i młodzieży przed przemocą fundacji Dajemy Dzieciom Siłę https://www.edukacja.fdds.pl/7ce4a906-b545-482b-9e6b-4a7dc5307d25/Extras/10_porad_dla_rodzicow_internet-ulotka.pdf